

درسنامه مطالعات اجتماعی

پایه نهم

از درس هفتم تا درس دوازدهم

ویژه امتحانات ترم اول
پاییز ۱۳۹۷

■ **رشد جمعیت جهان:** رشد جمعیت جهان طی سال‌های طولانی، ثابت یا بسیار ناچیز بوده است و در دویست سال گذشته، رشد جمعیت جهان سیر صعودی پیدا کرد. از سال ۱۹۰۰ میلادی افزایش چشم‌گیری یافت و از ۱ میلیارد و ۶۰۰ میلیون نفر در این سال به بیش از ۷ میلیارد نفر در زمان حاضر رسید. علت اصلی این رشد فوق‌العاده، کاهش میزان مرگ و میرها و به‌ویژه مرگ و میر کودکان بوده است. در گذشته، عده زیادی از مردم بر اثر بیماری‌های واگیردار و عفونی، گرسنگی و قحطی یا جنگ از بین می‌رفتند.

■ عوامل مؤثر در کاهش مرگ و میر:

- ۱- **بهبود بهداشت:** با پیشرفت در پزشکی و تولید واکسن‌ها و آنتی‌بیوتیک‌ها و کنترل بیماری‌های واگیردار مانند وبا، طاعون و... مرگ و میرها کاهش یافت.
- ۲- **بهبود تغذیه:** با پیشرفت و گسترش کشاورزی صنعتی، تولید مواد غذایی افزایش یافت و با پیشرفت وسایل حمل و نقل، انتقال غذا به نواحی دورتر امکان‌پذیر شد.

■ عوامل مؤثر در افزایش جمعیت:

- ۱- رشد طبیعی جمعیت
- ۲- مهاجرت

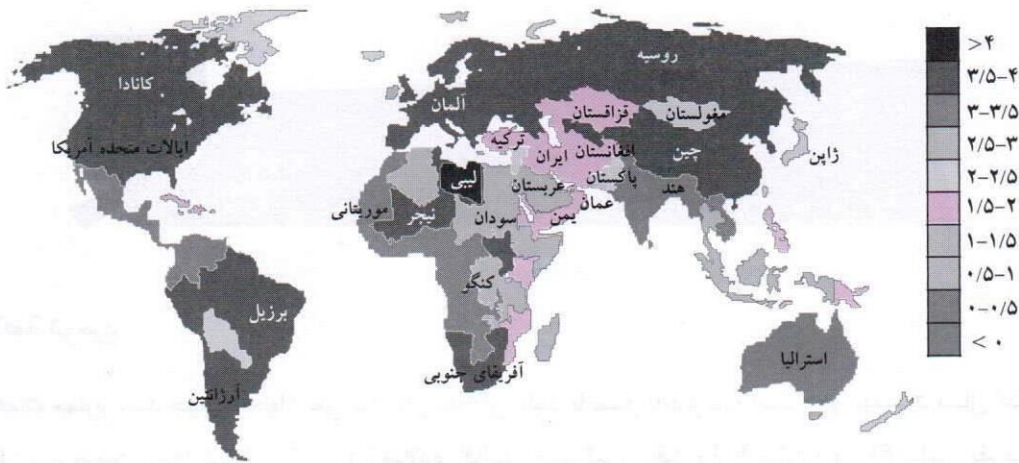
■ **رشد طبیعی جمعیت:** تفاوت بین میزان موالید و میزان مرگ و میر، رشد طبیعی جمعیت را نشان می‌دهد.

■ **رشد منفی جمعیت:** اگر درصد رشد جمعیت به کمتر از صفر برسد، به آن «رشد منفی جمعیت» می‌گویند. در این حالت، میزان موالید کمتر از مرگ و میرها می‌شود.

■ **پیامدهای رشد منفی جمعیت:** کاهش رشد جمعیت، نگرانی‌هایی را در این کشورها به وجود آورده است. در کشورهای دارای رشد منفی، جمعیت سالخورده و از کار افتاده افزایش می‌یابد و چون زاد و ولد کم شده است، جامعه از نیروی جوان و تحصیلکرده برای تحصیل و علم محروم می‌ماند و جمعیت کشور نیز کاهش می‌یابد.

■ **سیاست‌های افزایش جمعیت در کشورهای کم جمعیت:** امروزه در کشورهایی مانند ژاپن، سنگاپور، کره جنوبی، روسیه و همچنین اغلب کشورهای اروپایی، دولت‌ها برنامه‌های مهمی برای تشویق به فرزندآوری طراحی و اجرا می‌کنند تا با کاهش رشد جمعیت مقابله کنند. از جمله این برنامه‌ها، اعطای جایزه و کمک‌های مالی به خانواده‌هایی که صاحب فرزند می‌شوند، واگذاری مسکن، معافیت از پرداخت مالیات و افزایش مرخصی تحصیلی و کاری مادران است.

■ **پراکندگی جمعیت در جهان:** جمعیت در کره زمین بطور بسیار نامساوی و ناموزون پراکنده شده است. در برخی کشورها تراکم جمعیت کم است، در حالی که در برخی کشورهای دیگر تراکم بسیار زیادی مشاهده می‌شود.

«درصد رشد جمعیت کشورهای جهان، برآورد ۲۰۱۳ میلادی»

■ عوامل مؤثر در دفع و جذب جمعیت:

- ۱- عوامل طبیعی: آب و هوا، خاک‌های آبرفتی یا فقیر، منابع آب و...
- ۲- عوامل انسانی: نواحی صنعتی و گردشگری، نواحی و مکان‌های زیارتی و دارای امکانات، جمعیت را به خود جذب می‌کنند و مکان‌های فاقد تسهیلات و امکانات و نواحی که با جنگ و آشوب روبه‌رو هستند، جمعیت را دفع می‌کنند.

■ **مهاجرت:** یعنی رفتن مردم از جایی به جای دیگر به منظور کار یا زندگی.

■ انواع مهاجرت:

- ۱- **مهاجرت داخلی:** گاهی مهاجرت در داخل مرزهای یک کشور صورت می‌گیرد که به آن «مهاجرت داخلی» می‌گویند؛ مانند مهاجرت روستاییان به شهرها یا مهاجرت کارگران فصلی در داخل یک کشور.
- ۲- **مهاجرت خارجی:** گاهی مهاجرت از یک کشور به کشور دیگر صورت می‌گیرد که به آن «مهاجرت خارجی یا بین‌المللی» می‌گویند.
- ۳- **مهاجرت اختیاری:** در «مهاجرت اختیاری»، افراد با میل و تصمیم خود برای دستیابی به زندگی بهتر به جای دیگری مهاجرت می‌کنند. یکی از عظیم‌ترین مهاجرت‌های بشر در قرن نوزدهم و بیستم، مهاجرت اختیاری بیش از ۱۰۰ میلیون نفر از مردم قاره اروپا به سرزمین‌های جدید، یعنی آمریکای شمالی و جنوبی و استرالیا، و سکونت در آنجا برای دستیابی به منابع بیشتر و فرصت‌های بهتر زندگی بوده است.
- ۴- **مهاجرت اجباری:** در «مهاجرت اجباری»، افراد بدون میل خود و به دلیل عواملی چون قحطی، خشک‌سالی و دیگر حوادث طبیعی و یا جنگ‌ها و درگیری‌های سیاسی مجبور به ترک محل زندگی خود می‌شوند؛ مانند مهاجرت اجباری مردم فلسطین از سرزمین‌های اشغالی یا مهاجرت گروهی از افغان‌ها یا عراقی‌ها به کشورهای همسایه به دلیل شرایط جنگ و اشغال نظامی کشورهاشان.

■ **افزایش شهرنشینی:** در صد سال اخیر، یکی از تغییرات مهم در الگوی سکونت جمعیت، گسترش شهرنشینی بوده است. در سال ۱۹۵۰ میلادی تنها ۲۵ درصد جمعیت جهان در نواحی شهری زندگی می‌کردند اما امروزه بیش از ۵۰ درصد مردم جهان در شهرها زندگی می‌کنند و پیش‌بینی می‌شود که روند افزایش شهرنشینی همچنان ادامه پیدا کند.

■ **مشکلات افزایش ناگهانی جمعیت شهرنشین:** رشد شتابان شهرنشینی در بیشتر کشورها بدون برنامه‌ریزی برای سکونت جمعیت زیاد صورت گرفته است. به همین دلیل، اغلب شهرهای بزرگ جهان با مشکلاتی چون ترافیک سنگین و آلودگی هوا، زاغه‌نشینی در حومه شهرها و افراد بی‌خانمان (کارتن‌خواب‌ها) روبه‌رو هستند و مدیران و برنامه‌ریزان شهری تلاش می‌کنند راه حل‌هایی برای این مسائل و مشکلات بیابند.

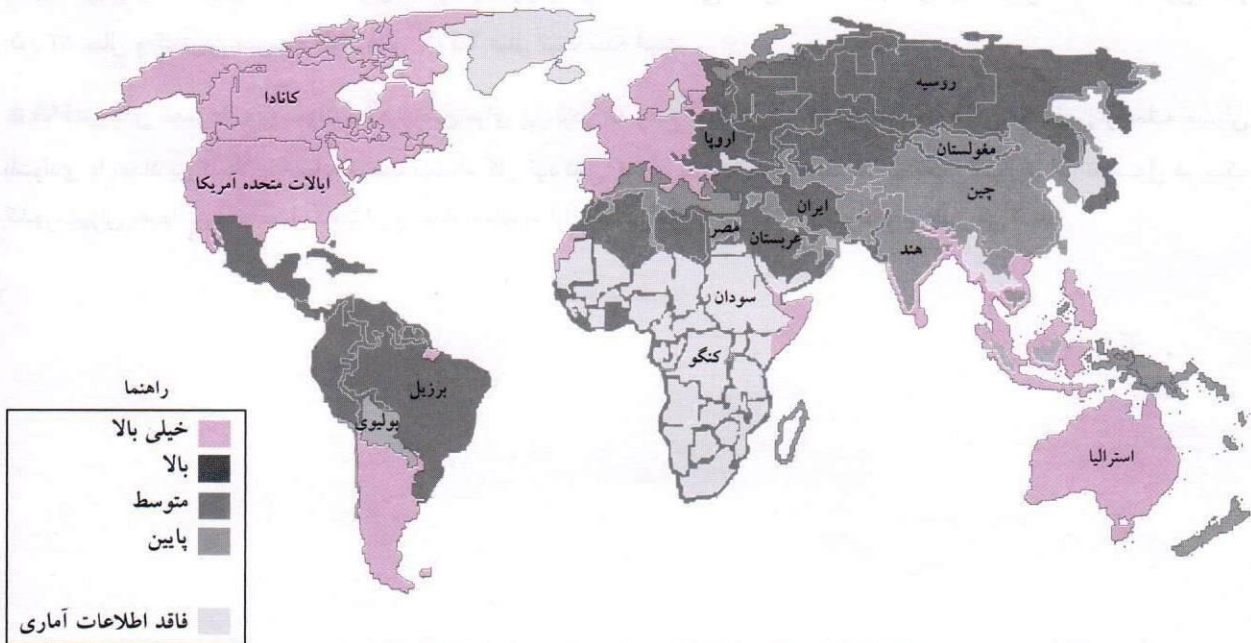

■ **نابرابری جهانی یا بین‌المللی:** یعنی از نظر ثروت و درآمد، کیفیت زندگی مردم و دسترسی به مسکن مناسب، آموزش، بهداشت، اشتغال، گذران اوقات فراغت و نظایر آن، تفاوت‌های زیادی بین کشورها دیده می‌شود.

■ **معیارهای سنجش نابرابری کشورها در طول زمان:** در گذشته، عامل اقتصادی و عناصری چون میزان تولید، درآمد، اشتغال و مانند آنها همواره در سنجش نابرابری کشورها با یکدیگر مورد توجه قرار می‌گرفت؛ اما با گذشت زمان، صاحب‌نظران به‌جز عامل اقتصادی به عوامل دیگری مانند هویت، امنیت، آزادی، احساس شادی و رضایت نیز توجه کردند.

■ **دشواری اندازه‌گیری عوامل غیرمادی:** اندازه‌گیری بسیاری از این نوع عوامل به‌صورت کمی (عددی) دشوار یا ناممکن است و دیگر آنکه هر کشوری متناسب با فرهنگ خود، این عوامل را می‌شناسد و تفسیر می‌کند و برداشت یکسانی درباره آنها وجود ندارد.

■ **شاخص توسعه انسانی:** این شاخص که از حدود بیست سال پیش مطرح شد، برای پی بردن به وضعیت و کیفیت زندگی در کشورها و مقایسه آنها با یکدیگر با توجه به سه عامل اقتصادی، بهداشتی و فرهنگی تعریف می‌شود.

«نقشه شاخص توسعه انسانی در کشورهای مختلف ۲۰۱۴ میلادی»

■ ملاک‌های توسعه انسانی:

- ۱- درآمد و رفاه
- ۲- امید به زندگی یا متوسط طول عمر
- ۳- سواد و آموزش

■ **میزان درآمد و رفاه:** این عامل جنبه اقتصادی دارد و به معنی سطح مطلوب زندگی و رفاه اجتماعی است. منظور از آن، این است که اعضای یک جامعه به چه میزان از درآمد کافی و شغل مناسب و قدرت خرید برخوردارند و به کالاها و خدمات مورد نیاز مانند مسکن، پوشاک، غذا، آموزش، تفریح و فراغت و وسایل زندگی مناسب دسترسی دارند.

■ **توزیع نابرابر درآمد و ثروت در جهان:** امروزه ثروت و درآمد جهان به شدت در دست برخی کشورها متمرکز شده است. تخمین زده می‌شود که مالکیت ۸۰ درصد درآمد جهان در دست ۲۰ درصد از ساکنان آن است. اکثر ساکنان کشورهای با درآمد بالا، در کشورهای آمریکای شمالی و اروپای غربی از رفاه و سطح زندگی خوبی برخوردارند؛ در حالی که در برخی کشورهای قاره‌های آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین، بخشی از مردم با فقر و کمبود امکانات زندگی مواجه‌اند. کشورهایی در جهان وجود دارند که تعداد زیادی از مردم آنها در فقر مطلق زندگی می‌کنند و به‌ویژه با مشکل گرسنگی و دسترسی نداشتن به غذا مواجه‌اند؛ مانند موزامبیک، تانزانیا، اتیوپی و نپال.

■ شاخص‌های اندازه‌گیری میزان ثروت مادی و رشد اقتصادی:

۱- تولید ناخالص داخلی ۲- درآمد سرانه

■ **امید به زندگی یا متوسط طول عمر:** امید به زندگی یا متوسط طول عمر در یک کشور یعنی تعداد سال‌هایی که انتظار می‌رود کودکی که در آن کشور به دنیا آمده است، عمر کند و زنده بماند.

■ **دلایل پایین آمدن امید به زندگی:** در کشورهایی که مردم دسترسی کافی به غذا یا آب آشامیدنی سالم ندارند و با کمبود پزشک و دارو و امکانات درمانی مواجه‌اند و همچنین در کشورهایی که جنگ‌های داخلی و خارجی، گرسنگی و سوءتغذیه وجود دارد، امید به زندگی یا متوسط طول عمر پایین است.

■ **بیشترین و کمترین متوسط طول عمر:** در گزارش توسعه انسانی سال ۲۰۱۴ میلادی، بیشترین متوسط طول عمر ۸۳/۵ سال و کمترین متوسط طول عمر ۴۵/۶ سال ثبت شده است.

■ **شاخص‌های اندازه‌گیری سواد و آموزش:** برای پی بردن به وضع آموزش در کشورها، معیارهای مختلفی از جمله میزان باسوادی یا تعداد بزرگسالان باسواد، درصد ثبت‌نام کل کودکانی که در سن تحصیل هستند، میانگین سال‌های تحصیل در یک کشور، میزان باسوادی و تحصیل دختران و تعداد معلم به ازای دانش‌آموز را در نظر می‌گیرند و بررسی می‌کنند.

■ **میانگین سال‌های تحصیل:** منظور از میانگین سال‌های تحصیل، متوسط تعداد سال‌هایی است که دانش‌آموزان یک کشور در مدرسه حضور پیدا کرده و تحصیل کرده‌اند.

سال	نام کشور
۱۲/۹	آلمان
۱۲/۶	نروژ
۱۱/۸	کره جنوبی
۹/۸	آرژانتین
۹/۵	مالزی
۷/۸	ایران
۷/۶	ترکیه
۷/۵	چین
۴/۷	پاکستان
۳/۳	رواندا
۳/۲	افغانستان
۲/۹	سیرالئون

سال	نام کشور
۸۳/۵	ژاپن
۸۱/۵	نروژ
۷۹	ایالات متحده آمریکا
۷۶/۳	آرژانتین
۷۵/۳	چین
۷۵	مالزی
۷۳/۵	ایران
۶۶/۵	پاکستان
۶۰/۹	افغانستان
۵۰/۳	موزامبیک
۴۵/۶	سیرالئون

مقایسه میانگین سال‌های تحصیل در
چند کشور انتخابی (۲۰۱۲ میلادی)

مقایسه امید به زندگی یا متوسط طول عمر
در چند کشور انتخابی (۲۰۱۴ میلادی)

■ **عوامل خارجی مؤثر در نابرابری:** کشورهای قدرتمند و سلطه‌گر از طریق استعمار و به شکل‌های مختلف از منابع سایر کشورها به سود خود استفاده کرده و مانع پیشرفت آنها شده‌اند. مستعمره کردن کشورها در گذشته، اشغال نظامی کشورها یا دخالت و نفوذ در امور داخلی آنها به شیوه‌های مختلف و جلوگیری از استقلال سیاسی و اقتصادی آنها که تا امروز نیز ادامه دارد، از جمله علل خارجی نابرابری است.

■ **عوامل داخلی مؤثر در نابرابری:** حکومت‌های ستمگر و وابسته که منافع و منابع کشور را در اختیار بیگانگان قرار می‌دهند و برای حفظ منافع خود، به ملت و کشورشان نیز بی‌توجه‌اند، جنگ‌ها و کشمکش‌های داخلی، فرهنگ و باورهای غلط، بی‌سوادی و ناآگاهی مردم، غفلت از استعدادها و فرهنگ خود، نداشتن ایمان و پشتکار و اراده برای تغییر وضع و نبودن وحدت و مشارکت بین مردم، از جمله علل داخلی نابرابری به حساب می‌آیند.

■ **اوضاع سیاسی ایران هنگام تأسیس حکومت صفوی:** هنگام به قدرت رسیدن صفویان، کشور ما حکومت واحد و قدرتمندی نداشت و دچار تفرقه و تجزیه شده بود. در آن زمان، حاکمان بخش‌های مختلف ایران با هم در جنگ بودند. به همین دلیل، امنیت و آرامش شهرها و روستاها از بین رفته و امور کشور مختل شده بود. همزمان، در همسایگی ایران، حکومت‌هایی وجود داشتند که در فکر گسترش قلمرو خود بودند از جمله امپراتوری عثمانی که با حمله‌های پیاپی به سرزمین‌های همجوار، بر قلمرو خود می‌افزود. در شمال شرق ایران (ماوراءالنهر)، ازبک‌ها قدرت گرفته بودند و به مرزهای ایران می‌تاختند.

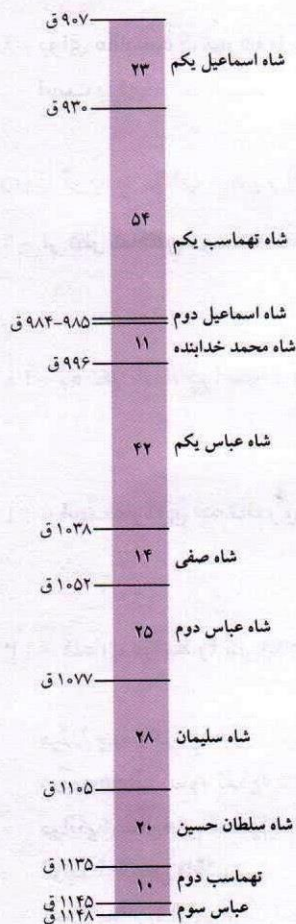
■ **شکل‌گیری حکومت صفویان:** سرانجام، در ابتدای قرن دهم هجری قمری با به قدرت رسیدن یکی از نوادگان شیخ صفی‌الدین اردبیلی، به نام «اسماعیل»، اوضاع ایران تغییر کرد.

■ **شیخ صفی‌الدین اردبیلی:** او که از صوفیان معروف زمان خود بود، پیروان و هواداران زیادی داشت و خانقاهش در اردبیل مورد توجه مردم و حاکمان محلی بود.

■ **قزلباش:** مهم‌ترین طرفداران خانقاه شیخ‌صفی، ایل‌های مختلف ترک بودند که به «قزلباش» شهرت داشتند.

■ اقدامات شاه اسماعیل صفوی:

- ۱- شاه اسماعیل به کمک نیروی نظامی قزلباش‌ها، نخست شروانشاهان و آق‌قویونلوها را شکست داد و پس از تسلط یافتن بر تبریز، خود را شاه ایران خواند.
- ۲- یکی از اقدامات مهم وی پس از تاج‌گذاری، رسمی کردن مذهب شیعه بود.
- ۳- شاه اسماعیل سپس حاکمان مناطق مختلف را یکی پس از دیگری از میان برداشت و با شکست دادن ازبک‌ها در خراسان، بر سراسر ایران مسلط شد.
- ۴- در نتیجه موفقیت‌های سیاسی و نظامی او، حکومت کشور ما یکپارچه و نیرومند شد، بطوری که قلمرو آن به حدود قلمرو دوره ساسانیان رسید.

■ **جنگ چالدران:** یکی از این دشمنان سرسخت صفویان، حکومت عثمانی بود. سلطان عثمانی که از شکل‌گیری سلسله قدرتمند و شیعه‌مذهب صفویه ناخشنود بود، با سپاهی عظیم راهی ایران شد. در جنگی که میان سپاهیان دو کشور ایران و عثمانی در چالدران (در نزدیکی شهر خوی امروزی) رخ داد، شاه اسماعیل و سربازانش شجاعت زیادی نشان دادند اما سپاه عثمانی به کمک سلاح‌های آتشین مانند توپ و تفنگ که سپاه ایران از آنها بی‌بهره بود، پیروز شد.

■ **شاه تهماسب:** پس از شاه اسماعیل، پسرش «تهماسب» به حکومت رسید. او با سر و سامان دادن به اوضاع داخلی و دفع حمله‌های ازبکان و دولت عثمانی، موفق شد حکومت صفوی را تثبیت و تحکیم کند. شاه تهماسب پایتخت را از تبریز به قزوین انتقال داد؛ زیرا تبریز همواره در معرض هجوم شاه عثمانی بود.

«ایران در زمان شاه عباس صفوی»

■ **اوج قدرت سلسله صفویان:** شاه عباس اول (پنجمین شاه صفوی) حکومت صفوی را به اوج قدرت رساند. او ازبک‌ها و عثمانیان را شکست داد و تا پشت مرزهای ایران عقب راند. همچنین پایتخت را از قزوین به اصفهان در مرکز ایران منتقل کرد و برای آبادانی آن بسیار کوشید.

■ دلایل ضعف حکومت صفوی:

- ۱- پس از مرگ شاه عباس اول، چهار پادشاه دیگر بر تخت شاهی تکیه زدند که بعضی از آنها توانایی و لیاقت اداره کشور را نداشتند.
- ۲- سیاست کشتن و کور کردن شاهزادگان و یا بازداشتن آنها از حکومت ولایت‌ها و آموختن شیوه کشورداری، موجب شد سلسله صفوی پس از شاه عباس اول از داشتن پادشاهی لایق و توانمند محروم بماند.
- ۳- در نتیجه ضعف و بی‌لیاقتی شاهان، مقامات کشوری و لشکری دچار اختلاف و درگیری شدند و از انجام دادن مسئولیت‌های مهم خود بازماندند؛ بنابراین امور حکومت مختل شد و هرج و مرج کشور را فرا گرفت.

■ **سقوط صفویان:** در شرایطی که صفویان دچار ضعف شده بودند، گروهی از افغان‌ها در قندهار سر به شورش برداشتند و پس از پیروزی بر حاکم آن ولایت، به سوی اصفهان حرکت کردند. سلطان حسین صفوی که نمی‌توانست با این گروه شورشی کوچک مقابله کند، پس از چند ماه محاصره، به ناچار تسلیم شد و به این ترتیب، محمود افغان، سردسته شورشیان بر پایتخت و قسمت‌هایی از ایران مسلط شد.

■ **تشکیلات حکومت صفویان:** در دوره صفویه، حکومت مرکزی قدرتمندی در ایران به وجود آمد که در رأس آن شاه قرار داشت. شاهان صفوی، هم‌چون فرمانروایان پیش از خود، اختیارات زیادی داشتند و با استبداد بر کشور حکومت می‌کردند. همه مقامات کشوری و لشکری مطیع فرمان شاه بودند و اجازه نداشتند مخالف خواست و اراده او عمل کنند. بعد از شاه، وزیر بزرگ قرار داشت که به او «اعتمادالدوله» نیز می‌گفتند. او مسئول امور اداری و مالی کشور بود اما در مقابل شاه قدرت و اختیار چندانی نداشت. فرماندهان نظامی نیز در اداره حکومت صفوی نقش بسیار مهمی داشتند و علاوه بر فرماندهی سپاه، معمولاً حاکم ولایت‌های مهم نیز بودند.

■ **کاهش قدرت قزلباش‌ها:** تا زمان شاه عباس اول، سران ایل‌های قزلباش حاکم ولایت‌های مختلف ایران بودند. شاه عباس اول برای تقویت حکومت مرکزی و جلوگیری از نافرمانی و بی‌نظمی سران ایلات قزلباش، حکومت ولایت‌ها را از آنان گرفت و به افرادی غیر از قزلباش‌ها سپرد. همچنین در کنار سپاه قزلباش، سپاه جدیدی از افراد غیرقزلباش را تشکیل داد و با کمک گرفتن از اروپاییان، این سپاه را به تفنگ و توپ مجهز کرد.

■ **قرون جدید:** قرون شانزدهم تا نوزدهم میلادی را در تاریخ اروپا «قرون جدید» می‌نامند. در این قرون، اوضاع سیاسی و مذهبی اروپا دگرگون شد و در نتیجه آن پیشرفت‌های علمی، فرهنگی و اقتصادی چشم‌گیری به وجود آمد که به اختراعات و اکتشافات مهمی انجامید.

■ **پیشگامان استعمار:** کشورهای پرتغال، اسپانیا، انگلستان و فرانسه پیشگامان استعمار بودند.

■ **بیرون راندن پرتغالی‌ها:** در آستانه تأسیس سلسله صفوی، پرتغالی‌ها جزایر و سواحل جنوبی ایران را تصرف کرده و تجارت خلیج فارس و دریای عمان را در اختیار گرفته بودند. شاه اسماعیل صفوی به دلیل نداشتن کشتی جنگی نتوانست در برابر پرتغالی‌ها کاری از پیش ببرد اما شاه عباس اول از رقابت انگلیسی‌ها و پرتغالی‌ها استفاده کرد و به کمک کشتی‌های جنگی انگلستان، پرتغالی‌ها را از سواحل و جزایر ایران بیرون راند.

■ **روابط اروپاییان با ایران در دوران صفویان:** در دوران صفویه، ایران با برخی از کشورهای اروپایی روابط سیاسی و بازرگانی برقرار کرد. یکی از علل مؤثر در برقراری این روابط، هجوم پیاپی عثمانی‌ها به ایران و اروپا بود. پادشاهان اروپایی برای کاستن از فشار حملات عثمانی‌ها به خاک اروپا، درصدد آن بودند که روابط خود را با ایران تقویت کنند. علاوه بر این، در آن زمان اروپاییان شرکت‌های بزرگ تجاری تأسیس کرده بودند و تمایل زیادی داشتند که روابط تجاری خود را با دیگر کشورها گسترش دهند. این شرکت‌ها علاقه‌مند بودند که در ایران فعالیت کنند؛ به همین دلیل، نمایندگانی را برای عقد قراردادهای بازرگانی به ایران فرستادند.

■ **زندگی اجتماعی ایرانیان در دوره صفوی:** در دوران صفویه به دلیل وجود حکومت مرکزی نیرومند و برقراری نظم و امنیت در سراسر کشور، شرایط مناسبی برای رونق زندگی اجتماعی و اقتصادی پدید آمد. جمعیت ایران در آن دوره حدود ۱۰ میلیون نفر تخمین زده می‌شود. روستاییان و کوچ‌نشینان به ترتیب بیشترین ساکنان ایران را تشکیل می‌دادند. هم‌چون گذشته، کوچ‌نشینان به دامداری و صنایع دستی و روستاییان به کشاورزی و صنایع دستی اشتغال داشتند.

■ **زندگی دهقانان در عصر صفوی:** به عقیده جهانگردان اروپایی، از جمله شاردن، وضع زندگی دهقانان ایرانی در دوره صفویه به مراتب بهتر از وضع دهقانان در مناطق حاصلخیز اروپا بوده است. یکی از منابع عمده درآمد حکومت صفوی، مالیاتی بود که از کشاورزان و دامداران می‌گرفتند.

■ **شهرنشینی در عصر صفوی:** در دوره صفوی، شهر و شهرنشینی در ایران رونق گرفت و شهرهای بزرگ و آبادی به وجود آمد. در آن زمان، حدود ۱۰ تا ۱۵ درصد ایرانیان در شهرها زندگی می‌کردند. شهرنشینان بیشتر مقامات حکومتی، نظامیان، کارکنان ادارات، روحانیون، بازرگانان، پیشه‌وران، صنعتگران و کارگران بودند.

■ **صادرات ایران در دوره صفوی:** خشکبار، پارچه‌های ابریشمی، حریر و نیز قالی‌های نفیس.

■ **صنعت بافندگی در دوره صفوی:** صنعت بافندگی یکی از صنایع پررونق ایران در دوره صفوی بود که با صنعت نساجی اروپا رقابت می‌کرد. بافندگان ایرانی انواع پارچه، قالی و قالیچه را در طرح‌ها و نقش‌های مختلف تولید می‌کردند. در دوره شاه عباس کارگاه‌های بافندگی متعددی در اصفهان، کاشان، یزد، مشهد، استرآباد و گیلان وجود داشت.

■ **صنعتگری و پیشه‌وری در دوره صفوی:** در عصر صفوی نه‌تنها کشاورزی و دامداری، بلکه صنایع ایران نیز شکوفا و پررونق بودند. در آن زمان، پیشه‌وران و صنعتگران ماهر و توانمند ایرانی، نیازهای گوناگون جامعه را به خوبی برطرف می‌کردند. صنعتگران ایرانی در صنایع کاشی، چینی، چرم، جواهر، رنگ، صابون و جنگ‌افزارهای سنتی از قبیل شمشیر و کمان نیز پیشرفت کرده بودند و می‌توانستند کالاهای مرغوبی بسازند.

■ عوامل رونق تجارت در دوره صفوی:

۱- در عصر صفوی به دلیل یکپارچه بودن سرزمین ایران و وجود نظم و امنیت در سراسر کشور، تجارت داخلی و خارجی پررونق بود. شاهان صفوی، به‌خصوص شاه عباس اول برای گسترش تجارت کوشش بسیار کردند.

۲- در آن دوره، شبکه وسیعی از راه‌ها و کاروان‌سراها در سراسر ایران ایجاد شد که نظیر آن در کمتر کشوری وجود داشت. بازرگانان و مسافران بطور رایگان در کاروان‌سراها اقامت می‌کردند.

۳- در آن دوره، بازارهای بزرگی نیز در شهرها ساخته شد که یکی از باشکوه‌ترین آنها، بازار قیصریه اصفهان در شمال میدان نقش جهان بود.

■ منابع درآمد حکومت صفوی:

- ۱- یکی از منابع درآمد حکومت صفوی، عوارضی بود که از کاروان‌های تجاری گرفته می‌شد.
- ۲- یکی دیگر از منابع عمده درآمد حکومت صفوی، مالیاتی بود که از کشاورزان و دامداران می‌گرفتند.

■ **علم و آموزش در دوره صفوی:** در دوره صفوی، تعلیم و تربیت مورد توجه بسیار بود و فعالیت‌های زیاد و مؤثری در زمینه تعلیم و تربیت صورت گرفت. پادشاهان، مقامات کشوری و لشکری و دیگر بزرگان، مدارس و کتابخانه‌های عظیمی به‌ویژه در پایتخت‌های صفوی ساختند و اموال و املاک بسیاری را وقف آنها کردند. تعداد زیادی از طالبان علم و دانش در این مراکز مشغول بودند. در آن زمان، به علوم و معارف دینی مانند تفسیر، فقه و حدیث بسیار توجه می‌شد. دیگر شاخه‌های علوم مانند طبیعیات (علوم تجربی)، ریاضیات، ادبیات، فلسفه، طب و نجوم نیز کم و بیش تدریس می‌شدند اما چندان فراگیر و مورد توجه نبودند.

■ **عالمان و اندیشمندان عصر صفوی:** میرداماد و ملاصدرا از جمله فیلسوفان نامدار، و شیخ بهایی و علامه محمدباقر مجلسی از عالمان بزرگ آن روزگار بودند.

■ **هنر در عصر صفوی:** در زمان صفویان، ذوق و استعداد هنری ایرانیان شکوفا شد و هنرمندان بزرگی در رشته‌های مختلف هنری از جمله نقاشی، خوش‌نویسی، کتاب‌آرایی و خاتم‌کاری شهرت یافتند. این هنرمندان خوش‌ذوق، آثار بسیار زیبا و نفیسی از خود به یادگار گذاشته‌اند.

■ **جشن و آیین‌ها در زمان صفویان:** در زمان حکومت صفوی، جشن‌ها و آیین‌ها اهمیت ویژه‌ای داشتند و با شکوه و عظمت برگزار می‌شدند. در آن زمان، مردم علاوه بر نوروز و دیگر جشن‌های باستانی، اعیاد اسلامی مانند قربان، فطر و غدیر را نیز گرامی می‌داشتند. آیین سوگواری امام حسین (ع) هم بطور گسترده در سراسر کشور به شیوه روضه‌خوانی، نوحه‌سرایی، مرثیه‌خوانی، سینه‌زنی و تعزیه برگزار می‌شد. برپایی این جشن‌ها و آیین‌ها، تأثیر مهمی در افزایش همدلی و همبستگی مردم داشت.

■ **حکومت افغان‌ها بر ایران:** در پی تسلط افغان‌ها بر اصفهان و برکناری و قتل شاه سلطان حسین صفوی، ایران گرفتار تجزیه و تفرقه شد. افغان‌ها توان حکومت بر سراسر ایران را نداشتند. به همین دلیل، در گوشه و کنار کشور مدعیانی سر برآوردند.

■ **تأسیس سلسله افشاریه:** در چنین شرایطی، نادر که سرداری از ایل افشار بود، برای نجات ایران به یکی از شاهزادگان صفوی پیوست. او و سپاهیان، نخست افغان‌ها را سرکوب و تارومار کردند و سپس نیروهای روسیه و عثمانی را از ایران بیرون راندند. نادر پس از این پیروزی‌ها، خاندان صفوی را کنار زد و خود بر تخت شاهی نشست. بدین ترتیب، سلسله افشاریه پایه‌گذاری شد.

■ **مرگ نادرشاه:** نافرمانی‌ها و شورش‌های پیاپی در سال‌های پایانی حکومت نادر، تأثیر روحی و روانی نامطلوبی بر او گذاشت. او که نسبت به اطرافیان و سرداران خود بدگمان شده بود، به رفتارهای خشونت‌آمیز و بی‌رحمانه روی آورد. فرماندهان سپاه نادرشاه که از جان خود می‌ترسیدند، او را به قتل رساندند.

■ **تأسیس سلسله زندیه:** سرانجام، کریم‌خان از ایل زندیه، با پیروزی بر دیگر مدعیان حکومت، برای مدتی به درگیری‌ها و نزاع‌های داخلی پایان بخشید. او حکومت بخش بزرگی از ایران به‌جز خراسان را به دست گرفت و سلسله زندیه را بنیان گذاشت.

■ **وکیل‌الرعایا:** کریم‌خان به‌جای عنوان «شاه»، لقب «وکیل‌الرعایا» یعنی «نماینده مردم» را برای خود برگزید.

■ **شیوه حکومت کریم‌خان زند:** او با ملایمت و مهربانی با مردم رفتار می‌کرد. به صلح، آسایش و آرامش عمومی اهمیت می‌داد و می‌کوشید با استفاده از شیوه‌های مسالمت‌آمیز، از بروز ناامنی و شورش‌های داخلی جلوگیری کند. دوران فرمانروایی کریم‌خان سی سال طول کشید. در این دوران، ثبات و آرامش نسبی در سراسر کشور به وجود آمد و در نتیجه، اوضاع اجتماعی و اقتصادی بهتر شد.

■ **آثار و بناهای دوران زندیه:** در این زمان، بناهای مهمی مانند بازار وکیل، مسجد وکیل، حمام وکیل و ارگ کریم‌خان در شیراز، پایتخت زندیه، ساخته شد.

■ **تشکیل حکومت قاجار:** ایل قاجار یکی از ایلات ترک‌تبار ایران بود.

آقامحمدخان پسر رئیس ایل قاجار، پس از مرگ کریم‌خان تلاش برای رسیدن به حکومت را آغاز کرد. او پس از مدتی جنگ و گریز، لطفعلی‌خان، آخرین فرمانروای زندیه را شکست داد و به قتل رساند. همچنین مردم کرمان را به دلیل پناه دادن به لطفعلی‌خان، بی‌رحمانه مجازات کرد. آقامحمدخان با لشکرکشی‌های پیاپی، بر سراسر ایران مسلط شد و حکومت قاجار را بنیان گذاشت.

■ **انقلاب صنعتی:** در نتیجه این انقلاب، نیروی ماشین و ابزارهای صنعتی جای نیروی انسانی و ابزارهای دستی را در تولید گرفت. از این‌رو، سرعت و میزان تولید افزایش یافت. انقلاب صنعتی موجب شکوفایی اقتصادی و افزایش قدرت نظامی و سیاسی کشورهای اروپایی شد و توجه آنها را به سوی کشورهایی که مواد اولیه یا بازار مصرف مناسبی داشتند، جلب کرد.

■ **اهداف روسیه از حمله به ایران در دوره قاجار:** روسیه تا پیش از فرمانروایی «پتر»، کشوری ضعیف و عقب‌مانده بود اما در نتیجه برنامه‌ها و فعالیت‌های پتر، به کشوری قدرتمند و استعمارگر تبدیل شد. پس از آن نیز با حمله به کشورهای همسایه، قلمرو خود را گسترش داد. یکی از اهداف استعماری این کشور، رسیدن به آب‌های آزاد و گرم خلیج فارس و اقیانوس هند بود.

■ **آغاز جنگ‌های ایران و روسیه در دوره قاجار:** در زمان فتحعلی‌شاه، روسیه با ارتشی مجهز به سلاح‌های جدید و آشنا با فنون جنگی تازه، به قلمرو ایران در قفقاز حمله کرد. سرانجام پس از ده سال جنگ نابرابر، با وجود دلاوری نیروهای ایرانی، روسیه پیروز شد.

■ **عهدنامه گلستان:** به موجب این عهدنامه، ایالت‌های گرجستان و داغستان و شهرهای باکو و گنجه از حاکمیت ایران خارج شدند و تحت حاکمیت روسیه قرار گرفتند.

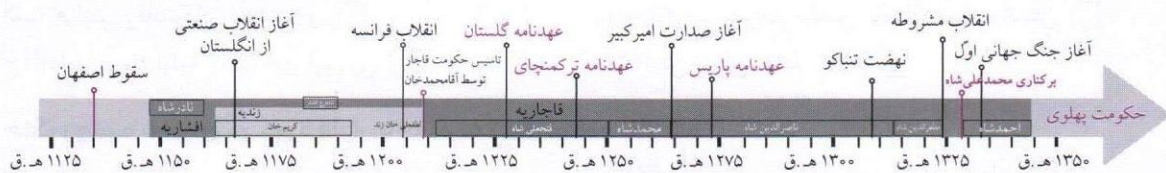
■ **آزادسازی مناطق اشغالی از سلطه روسیه:** مردم ایران که از عهدنامه گلستان ناخشنود بودند، با فتوای علما برای آزاد کردن سرزمین‌های اشغالی بسیج شدند. سپاه ایران که از جنگاوران ایلات و نیروهای داوطلب مردمی تشکیل شده بودند، به سرعت مناطق اشغال شده را آزاد کرد اما روس‌ها با تمام قوا و تجهیزات خود وارد جنگ شدند و بار دیگر سپاه ایران را شکست دادند.

■ **عهدنامه ترکمن‌چای:** براساس این قرارداد، سرزمین‌های ایرانی شمال رود ارس به تصرف روسیه درآمد؛ ایران از کشتیرانی در دریای مازندران محروم گردید و مجبور به پرداخت غرامت شد.

■ **اهداف استعماری انگلستان در ایران:** در اوایل دوره قاجار، مهم‌ترین مستعمره انگلستان، یعنی هندوستان، با ایران همسایه بود. حفظ این مستعمره برای انگلستان اهمیت حیاتی داشت؛ بنابراین یکی از اهداف اصلی انگلستان از برقراری ارتباط با حکومت قاجار این بود که نگذارد کشورهای رقیب از طریق ایران به هندوستان دسترسی پیدا کنند.

■ نتایج عهدنامه‌های ایران و انگلستان:

- ۱- انگلستان در طول جنگ‌های روسیه با ایران، به تعهدات خود عمل نکرد.
- ۲- این کشور، در دوران محمدشاه و ناصرالدین‌شاه با لشکرکشی به خلیج فارس و حمله به جزایر و بنادر ایران، حکومت قاجار را مجبور کرد که به جدایی افغانستان از ایران رضایت دهد.
- ۳- انگلیس‌ها همچنین ناصرالدین‌شاه را وادار کردند که با جدایی قسمت شرقی سیستان و بلوچستان از ایران موافقت کند.
- ۴- علاوه بر اینها، تعدادی از جزایر ایرانی خلیج فارس را اشغال و به پایگاه نظامی خود تبدیل کردند.

■ **تلاش برای نوسازی و اصلاح امور کشور:** عباس میرزا، ولیعهد فتحعلی شاه و فرمانده سپاه ایران، در جریان جنگ با روسیه متوجه پیشرفت‌های علمی، صنعتی و نظامی آن کشور و دیگر کشورهای اروپایی شد. او به خوبی تفاوت سپاه ایران را با ارتش روسیه که آموزش دیده و مجهز به سلاح‌های جدید بود، تشخیص داد و به اهمیت صنایع نظامی پی برد. همچنین متوجه شد که با وجود تعداد زیاد سپاهیان ایران و دلاوری و فداکاری آنها، روس‌ها به دلیل برخورداری از دانش و تجهیزات پیشرفته نظامی، پیروز شدند.

■ اقدامات عباس میرزا برای اصلاح و نوسازی کشور:

۱- یکی از اقدامات عباس میرزا برای پیشرفت ایران، فرستادن افرادی به انگلستان برای فراگیری علوم و فنون جدید بود. این افراد و کسان دیگری که پس از اینها برای تحصیل در رشته‌های فنی، نظامی و پزشکی به اروپا رفتند، به تدریج زمینه آشنایی ایرانیان را با دستاوردهای تمدن اروپا فراهم آوردند.

۲- عباس میرزا همچنین برای آگاهی از اوضاع کشورهای اروپایی، دستور داد کتاب‌هایی را در موضوع تاریخ آن کشورها به فارسی ترجمه کنند.

■ **مرگ عباس میرزا:** عباس میرزا پیش از آنکه بر تخت شاهی بنشیند، از دنیا رفت و فتحعلی شاه به دلیل علاقه‌مندی به او، پسرش، محمد میرزا را به ولیعهدی برگزید.

■ **امیر کبیر:** میرزا تقی خان امیر کبیر یکی دیگر از کسانی بود که در دوره قاجار، کارهای جدی و مؤثری برای نوسازی و اصلاح امور ایران انجام داد. ناصرالدین شاه در ابتدای سلطنتش، امیر کبیر را به صدراعظمی منصوب کرد و در اداره کشور به او اختیار کامل داد.

■ اقدامات امیر کبیر:

۱- امیر کبیر پس از برقرار کردن امنیت و آرامش، اقدامات اصلاحی گسترده‌ای را برای نوسازی و کارآمدی تشکیلات حکومتی و مبارزه با مفاسد اداری و اقتصادی آغاز کرد.

۲- او در سیاست خارجی، توجه ویژه‌ای به حفظ استقلال کشور داشت و درصدد قطع نفوذ و دخالت‌های روسیه و انگلستان در ایران بود.

۳- یکی از مهم‌ترین اقدامات امیر کبیر، تأسیس مدرسه دارالفنون بود. او تصمیم گرفت مدرسه‌ای به سبک مدارس اروپایی در ایران تأسیس کند تا تعداد بیشتری از ایرانیان، علوم و فنون جدید را در داخل کشور بیاموزند.

۴- او همچنین دستور داد معلمانی از کشورهای جزو روسیه و انگلیس (مثلاً از اتریش) برای تدریس در مدرسه دارالفنون استخدام شوند.

■ **ناتمام ماندن اصلاحات امیر کبیر:** پس از آنکه ناصرالدین شاه بر اثر توطئه درباریان و صاحب‌منصبان نالایق و سودجو، دستور قتل امیر کبیر را داد و ایران را از خدمات ارزشمند او محروم کرد، بسیاری از برنامه‌ها و کارهای آن صدراعظم لایق و دلسوز به فراموشی سپرده شد.

■ **گسترش مدارس جدید در دوره ناصرالدین شاه:** یکی از نتایج آشنایی ایرانیان با تمدن اروپایی در دوره قاجار، ایجاد مدارس جدید بود. تا اواخر حکومت ناصرالدین شاه، سوادآموزی و آموزش ابتدایی در مکتب‌خانه‌ها انجام می‌گرفت، اما به تدریج، افرادی، پیش‌گام تأسیس مدارس به سبک اروپایی در ایران شدند؛ از جمله میرزا حسن رشديه که در بیروت و استانبول با این نوع آموزشگاه‌ها و شیوه فعالیت آنها آشنا شده بود. او در زادگاهش تبریز و شهرهای مشهد، تهران و قم چندین مدرسه جدید تأسیس کرد. پس از آن بر تعداد این مدارس در ایران افزوده شد.

■ **نفوذ اقتصادی روسیه و انگلستان در ایران در دوره ناصرالدین شاه:** کشورهای روسیه و انگلستان علاوه بر اینکه بخش‌های پهناوری از خاک ایران را از آن جدا کردند، برای توسعه نفوذ اقتصادی خود در کشور ما به رقابت پرداختند. اوج این رقابت‌ها در دوره ناصرالدین شاه بود و در نتیجه آن، روسیه و انگلستان به امتیازات اقتصادی مهمی مانند تأسیس بانک، استخراج معادن نفت، بهره‌برداری از جنگل و شیلات در ایران دست یافتند.

■ **نتایج واگذاری امتیازات اقتصادی به بیگانگان:** صنعت و بازرگانی کشور ما با واگذاری این امتیازات آسیب‌های فراوانی دید. شرکت‌های بازرگانی خارجی در بیشتر شهرهای ایران شعبه‌هایی تأسیس کردند و به خرید و فروش مشغول شدند. این شرکت‌ها معمولاً کالاهای اروپایی را بدون پرداخت حقوق گمرکی و یا با حقوق گمرکی بسیار ناچیزی وارد کشور می‌کردند. به همین دلیل، تولیدات داخلی قادر به رقابت با آنها نبودند. تولیدکنندگان و بازرگانان ایرانی چون نمی‌توانستند با این شرکت‌ها رقابت کنند، روز به روز ضعیف‌تر شدند و شروع به ورشکستگی کردند.

■ **قرارداد تالبوت:** در دوره ناصرالدین شاه، یک نفر انگلیسی به نام «تالبوت» با پرداخت رشوه به درباریان، امتیاز انحصاری خرید و فروش توتون و تنباکوی ایران را به مدت پنجاه سال به دست آورد. در آن زمان، توتون و تنباکو از عمده‌ترین محصولات کشاورزی ایران بود. براساس این امتیاز، ایرانیان نمی‌توانستند محصول توتون و تنباکوی خود را به کسی غیر از تالبوت بفروشند. در مقابل، تالبوت نیز تعهد کرده بود که هر سال ۱۵۰۰۰ لیره انگلیس به همراه یک‌چهارم سود سالانه خود را به حکومت ایران پرداخت کند.

■ **شکل‌گیری نهضت تنباکو:** مردم و به‌ویژه بازرگانان با آگاهی از نتایج زیان‌بار امتیاز تالبوت در شهرهای مختلف، شروع به اعتراض و مخالفت کردند. روحانیون در صف مقدم این اعتراض قرار گرفتند و خواهان لغو امتیاز تنباکو شدند؛ اما ناصرالدین شاه به خواسته مخالفان اعتنایی نکرد. آیت‌الله میرزا حسن شیرازی، مرجع تقلید شیعیان در سامرا، در حمایت از نهضت، استفاده از توتون و تنباکو را حرام اعلام کرد. این حکم شرعی سبب شد که مردم و حتی کارکنان کاخ ناصرالدین شاه، قلیان‌ها را بشکنند و مقدار زیادی توتون و تنباکو را به آتش بکشند. با اوج گرفتن نهضت، ناصرالدین شاه مجبور به لغو امتیاز و پرداخت غرامت و خسارت به تالبوت شد.

منبع:

مطالعات اجتماعی هشتم

از مجموعه ی رشادت ۲۱۳۲

حامد یاری

مهرناز خردمندنیا

